

ÉVKÖNYV

ANNUAL
JAHRBUCH
2014

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	7
1. Kovács Kálmán: Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században	13
2. Schwarczwölder Ádám: Széll Kálmán pénzügyminisztersége és lemondásának körülményei	51
3. Ligeti Dávid: A Monarchia szeptember tizenegyedikéje. A Nagy Háború első hetei a keleti fronton	81
4. Anka László: „Vihar tépte büszke tölgyünk” Gróf Apponyi Albert jászberényi kultusza a kezdetektől napjainkig	99
5. Révész Tamás: Vöröskatonák előre? A Tanácsköztársaság toborzó propagandája a rölapok tükrében	125
6. Hollósi Gábor: „Zárt szám” a mérnökképzésben. A numerus clausus műegyetemi bevezetése	147
7. Orosz László: Tudomány a politika szolgálatában. A német „völkisch” történetírás magyarországi kapcsolatrendszerének néhány problémája	195
8. Murádin János Kristóf: Az Erdélyi Párt a magyar országgyűlésben 1940 és 1944 között	223
9. Zinner Tibor: Levelezőlapok és levelek a gettókból munkaszolgálatos édesapámhoz	255
10. Kiss Dávid: A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdája 1945–1948	279
11. Somorjai Ádám: A szuverenitás legitimálása régen és ma. Konstantini adomány, szilveszteri adomány, Mindszenty József közjogi méltósága. Töprengés magyar sorskérdésekről	315

12. Bank Barbara: „Semmi nem vész el csak átalakul” – avagy a recski internálótábor újraindítására tett kísérlet 1955-ben	333
13. Tóth Eszter Zsófia: Mozaikok az 1960-as évek pannonhalmi diákéletéből – az 1965-ös Baradla barlangbaleset apropóján	349
14. Rácz János: Kádár János a korabeli angolszász sajtóban	365
15. Sáringer János: Mozaikok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1990–1993)	389
16. Garadnai Zoltán: A magyar–francia kapcsolatok története az Antall–Boross kormány alatt (1990–1994)	413
Névmutató	433

TUDOMÁNY A POLITIKA SZOLGÁLATÁBAN

A NÉMET „VÖLKISCH” TÖRTÉNETÍRÁS MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATRENDSZERÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Németország az I. világháborút követő politikai átrendeződés veszteseként egy újrarendelt „auswärtige Kulturpolitik”¹ jegyében igyekezett az Európa keleti, délkeleti felében keletkezett hatalmi vákuumot betölteni, s ott kulturális, gazdasági és politikai expanziót megvalósítani. Ennek során hamar felismerte a történettudomány

¹ A korabeli kultúr- és tudománypolitika irodalmából lásd Karl Griewank: *Staat und Wissenschaft im Deutschen Reich. Zur Geschichte und Organisation der Wissenschaftspflege in Deutschland*. Freiburg im Breisgau, 1927; Heinrich Konen: *Amtliche deutsche Politik und Kulturpolitik*. In: *Süd-deutsche Monatshefte* 28 (1930/31), 229–234; *Volkstum und Kulturpolitik. Eine Sammlung von Aufsätzen. Gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstage*. Hrsg. von H. Konen und J. P. Steffes. Köln, 1932 [ebben különösen Adolf Morsbach: *Deutsche Kulturpolitik im Ausland*. 237–265, ill. Karl Griewank: *Aus den Anfängen gesamtdeutscher Wissenschaftspflege*. 208–236]; Georg Schreiber: *Deutsche Wissenschaftspolitik von Bismarck bis zum Atomwissenschaftler Otto Hahn*. Köln–Opladen, 1954; Manfred Abelein: *Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland. Ihre verfassungsgeschichtliche Entwicklung und ihre verfassungsrechtlichen Probleme*. Köln–Opladen, 1968; Kurt Düwell: *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Grundlinien und Dokumente*. Köln–Wien, 1976; Thomas Nipperdey – Ludwig Schmugge: *50 Jahre Forschungsförderung in Deutschland. Ein Abriss der Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1920–1970*. Bonn – Bad Godesberg, 1970; Notker Hammerstein: *Die Deutsche Forschungsgemeinschaft in der Weimarer Republik und im Dritten Reich. Wissenschaftspolitik in Republik und Diktatur*. München, 1999; Lothar Mertens: *Die „Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft / Deutsche Forschungsgemeinschaft” im Dritten Reich 1933–1936*. In: Frank-Rutger Hausmann (Hrsg.): *Die Rolle der Geisteswissenschaften im Dritten Reich 1933–1945*. München, 2002, 21–38; Michael Grüttner: *Die nationalsozialistische Wissenschaftspolitik und die Geisteswissenschaften*. In: Holger Dainat – Lutz Danneberg (Hrsg.): *Literaturwissenschaft und Nationalsozialismus*. Tübingen, 2003, 13–40; Eckard Michels: *Von der Deutschen Akademie zur Goethe-Institut. Sprach- und auswärtige Kulturpolitik 1923–1960*. München, 2005; Kurt Düwell: *Zwischen Propaganda und Friedensarbeit – 100 Jahre Geschichte der deutschen auswärtigen Kulturpolitik*. In: Kurt-Jürgen Maaß (Hrsg.): *Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis*. Baden-Baden, 2009, 61–111; Willi Oberkrome – Karin Orth (Hrsg.): *Die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1920–1970. Forschungsförderung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik*. Stuttgart, 2010; ill. legújabbán Frank Trommler: *Kulturmacht ohne Kompass. Deutsche auswärtige Kulturbeziehungen im 20. Jahrhundert*. Köln, 2014.

jelentőségének megnövekedését és hatékony harci eszköz gyanánt történő felvonultatásának lehetőségét. Az új viszonyok között kifejlődött Kelet-Közép- és Délkelet-Európa történelmének egyfajta népiségtörténeti, a korabeli terminológiával néptalaj-történeti interpretációja.² A kutatás tárgyává immár nem az államok, hanem az egyes népek váltak, a keletkező utódállamok újdonsült államiságát pedig célzott támadás alá vették. A német „nép- és kultúrtalaj”³ rekonstrukciója révén egyszerűsített megkérdőjelezték az illető népek nemzetállami gondolkodás szülte történeti koncepcióját és nyomatékosították a német revíziós igényeket, vagyis az államközi kapcsolatok helyére a tudományban is a „népiségi harc” lépett.

Mindazonáltal a német tudományosságon belül is kialakult egyfajta törésvonal, amit világosan kifejezésre juttatott e kis népek „önértékének” elismerése, múltjuknak, kulturális hozzájárulásuknak az európai történelemben történő teljes jogú beemelése, vagy pedig éppenséggel alárendelt szerepre kárhóztatásuk, s a németiség történelmi misz-sziójának vizsgálata során pusztán tárgyként való szerepeltetésük.⁴ Továbbá e törés-

² Günther Stökl: *Osteuropa. Geschichte und Politik*. Opladen, 1979; Uő.: *Zum Selbstverständnis des Faches Osteuropäische Geschichte*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 32 (1984), 481–487; Klaus Zernack: *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*. München, 1977; Uő.: *Bemerkungen zur Geschichte und gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland*. In: Klaus-Detlev Grothusen – Klaus Zernack (Hrsg.): *Europa slavica, Europa orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*. Berlin, 1980, 542–559; Erwin Oberländer (Hg.): *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990*. Stuttgart, 1992; Dittmar Dahlmann: *Die deutsche Osteuropahistoriographie in der Zwischenkriegszeit*. In: Uő. (Hrsg.): *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Stuttgart, 2005, 21–36. – Délkelet-Európához lásd Mathias Bernath: *Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin*. In: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 20 (1973), 135–144; Klaus-Detlev Grothusen: *Südosteuropa und Südosteuropa-Forschung. Zur Lage der Südosteuropa-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland*. In: Hans Lemberg u.a. (Hrsg.): *Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Günther Stökl*. Wien, 1977, 408–426; Holm Sundhaussen: *Osteuropa, Südosteuropa, Balkan. Überlegungen zur Konstruktion historischer Raumbegriffe*. In: Holm Sundhaussen – Hans-Joachim Torke – Klaus Segbers (Hrsg.): *Was ist Osteuropa?* Berlin, 1998, 4–22; Karl Kaser: *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*. Wien–Köln–Weimar, 2002²; Edgar Hösch: *Südostforschung vor und nach 1945. Eine historiographische Herausforderung*. In: Mathias Beer – Gerhard Seewann (Hrsg.): *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen*. München, 2004, 275–286.

³ Vö. Albrecht Penck: *Deutscher Volks- und Kulturboden*. In: K. C. von Loesch (Hg.): *Volks unter Völkern*. (Bücher des Deutschtums; 1.) Breslau, 1926, 62–73; Wilhelm Volz (Hg.): *Der ostdeutsche Volksboden*. Breslau, 1926; Max Hildebert Boehm: *Das eigenständige Volk. Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften*. Göttingen, 1932; ill. (magyar vonatkozásokkal): Otto-Albrecht Isbert: *Volks- und Kulturbodenforschung in Deutschland und Ungarn*. In: *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter* 6 (1934), 241–256.

⁴ Vö. Erwin Oberländer: *Geschichte Ostmitteleuropas – Selbstwert oder Funktion der deutschen Geschichte? Zur historischen Osteuropaforschung der 30er/40er Jahre*. In: *Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Oldenburger Symposium: „Interethnische Beziehungen in Ostmitteleuropa*

vonalat mutatta az is, hogy e kis népek mellett milyen szerepet (értsd: tendenciózusan túlértékelt jelentőséget) tulajdonítanak a térségben élő, s a békeszerződések révén a két németajkú birodalom kebeléből igazgatásilag kiszakadt németiség vizsgálatának.⁵

Délkelet-Európa esetében (de ugyanúgy a „Reich”-től elszakított „keleti területek” tekintetében is) 1919 után egyre növekvő mértékben a térség németiségére orientálódó tevékenység jellemezte a kutatás profilját, amely persze idővel, a térség aktuális tudománypolitikai jelentőségének felértékelődésével, valamint a szemléletükben is „felfrissült” új munkatársak bekapcsolódásával számos tekintetben módosult, és földrajzi értelemben is bővült. A „Südostdeutschtum” mellett hamarosan bevonták vizsgálódási körükbe azokat a népeket is, melyek az Osztrák–Magyar Monarchia romjaiból önálló államalakulatokat szerveztek, majd pedig azokat is, melyek ugyan soha nem tartoztak a Habsburgok jogara alá, azonban megismerésüket indokolta a Balkánnak a német Südost-fogalomban elfoglalt szerepe.⁶

Az „Ostforschung” és a „Südostforschung” közötti elméleti határvonal meghúzásának alapja – némi leegyszerűsítéssel – az egykori Német Birodalomhoz tartozó, illetve a Habsburg-monarchia konglomerátumát alkotó területek sorsának vizsgálata. Részint ez magyarázza a kettő közti átfedéseket is, egyebek mellett pl. azt, hogy a cseh korona országai (s mintegy legújabb szerzeményként az ezek kötelékébe átkerült Szlovákia) mindkét kutatási körbe, illetve ezek reprezentáns folyóirataiba felvételt nyertek. Ám a „Südost” is, mint térség, idővel egyre bővülő fogalomkörre

als historiographisches Problem der 1930er/1940er Jahre”. Hrsg. von Michael Garleff. München, 1996, 25–36.

⁵ Alapvetően e tényezők jelentették a cezúrát a weimari és a nemzetiszocialista időszakban egymástól élesen elkülönülő diszciplínák, nevezetesen az „Osteuropäische Geschichte” és az „Ostforschung” között, erővonalait illetően természetesen az utóbbi javára elbillenve. Vö. Erwin Oberländer: *Historische Osteuropaforschung im Dritten Reich. Ein Bericht zum Forschungsstand*. In: Uő. (Hrsg.): *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990*. Stuttgart, 1992, 12–30. Lásd még: Christoph Kleßmann: *Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich*. In: *Wissenschaft im Dritten Reich*. Hrsg. von Peter Lundgreen. Frankfurt/Main, 1985, 350–383; Eduard Mühle: „Ostforschung”. *Beobachtungen zu Aufstieg und Niedergang eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas*. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 3 (1997), 317–390; valamint Ingo Haar: *Osteuropaforschung und „Ostforschung” im Paradigmenstreit*. Otto Hoetzsch, Albert Brackmann und die deutsche Geschichtswissenschaft. In: Dittmar Dahlmann (Hrsg.): *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Stuttgart, 2005, 37–54.

⁶ A korabeli német Délkelet-Európa-fogalom kapcsán lásd Otto Maull: *Einheit und Gliederung Südosteuropas*. In: *Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa* 1 (1937), [Heft 4] 3–20; Fritz Machatschek: *Der Südosten und Südosteuropa*. In: *Südost-Forschungen* 8 (1943), 36–68; ill. Franz Ronneberger: *Der politische Südosteuropabegriff*. In: *Reich, Volksordnung, Lebensraum* 6 (1943), 53–107.

terebélyesedett, s e folyamat (ti. a Balkánnak a Habsburgok nem német koronatarományai mellé illesztése) legtisztábban épp a szóban forgó új szemléletű munkatársak elméleti kérdéseket feszegető, illetve kutatómódszertani munkáiban követhető figyelemmel.⁷

E szemléletükben és tematikai prioritásaik kiválasztásában is felfrissült új munkatársak sorában a legtehetségesebbek és legambiciózusabbak közé tartozott Fritz Valjavec.⁸ Tekintve, hogy Valjavec munkásságának vizsgálata képezi e sorok írójának szűkebb kutatási területét, a német „völkisch” történetírás magyarországi kapcsolatrendszerére vonatkozó soron következő példák és következtetések az ő igen széleskörű tevékenységének nyomon követéséből származnak. A bánáti sváb gyökerrű, ám az I. világháborút lezáró békeszerződéseket követően Budapesten nevelkedett Valjavec erőteljesen felvállalt német identitásának köszönhetően jutott a magyarországi német mozgalom segítségével⁹ németországi egyetemi ösztöndíjhoz, tanulmányait követően pedig a Münchenben megszervezett Südost-Institut¹⁰ emblematiszus figurájaként, az intézet folyóiratának (*Südost-Forschungen*) szerkesztőjeként, s egyúttal a „közeli Délkelet” legjobb németországi ismerőjeként alapvető befolyást gyakorolt a német „Südostforschung” kialakulására, működésére, szervezeti és intézményi struktúrájának kiépítésére, valamint a diszciplína egész térségbeli kapcsolatrendszerére.

⁷ Lásd ehhez Fritz Valjavec következő munkáit: *Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 1–14; *Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand*. In: *Südost-Forschungen* 6 (1941), 1–37; *Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten*. In: *Südost-Forschungen* 7 (1942), 1–8. (Utóbbi két tanulmányban a „Südosteuropa”-fogalom kitágítását igényelte, beleértve ezentúl a Balkánt is.); *Zur Kritik und Methodik der Südosteuropa-Forschung*. In: *Südost-Forschungen* 7 (1942), 218–223; *Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung*. In: *Jahrbuch der Weltpolitik* 1943, 1055–1092; *Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur*. In: *Südosteuropa-Jahrbuch* 1 (1957), 53–62. (Utóbbi munka a hidegháború korabeli német tudományos élet sablonos Kelet-Európa képének megváltoztatására és a Délkelet-Európa-kutatás önálló tudományterületként való elismertetésére irányuló törekvésnek is értékes bizonyítéka.)

⁸ Életművének rövid áttekintéséhez lásd Orosz László: *Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás*. In: *Századok* 135 (2001), 635–647.

⁹ Valjavecnak a hazai német mozgalommal való kapcsolatához lásd Tilkovszky Loránt: *Fritz Valjavec és a magyarországi németiség*. In: *Századok* 127 (1993), 601–649.

¹⁰ Az intézet történetéhez lásd Karl Nehring: *Geschichte des Südost-Instituts*. In: Uő. (Red.): *Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag*. München, 1990, 21–31; valamint Gerhard Seewann: *Das Südost-Institut 1930–1960*. In: *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen*. Hrsg. von Mathias Beer – Gerhard Seewann. München, 2004, 49–92.

Fritz Valjavec a két világháború közötti időszakban élénk tudományos kapcsolatrendszert ápolt Magyarországgal.¹¹ Szerkesztőként számos diszciplína meghatározó képviselőjével került munkakapcsolatba (levelezésének statisztikai jellegű állományfelvétele 125 magyarországi célszemélyt tárt fel), a legszorosabb szálak mégis az ország történész-közéletéhez fűzték. Történeti látásmódjának első mélyebb rétegét is még a magyar fővárosban szívta magába; a későbbi habilitációs munkájában¹² megjelenő „közeli Délkelet” egységes geopolitikai térségként kezelése ily módon nem is áll ellentmondásban a Kárpát-medence történeti egységét valló magyar felfogással. A későbbi konfliktus csírája azonban már ekkor felfedezhető, amennyiben hazai mentora, a Valjavecet a Kárpát-medencei németiség vizsgálata felé orientáló Bleyer Jakab (aki maga is erőteljesen koncentrált kutatásai során a németiségnek a magyarság felé végzett kultúraadó, kultúratovábbító missziójára) Valjavec szemléletmódjának alakítása során előkészítőjévé vált az ún. „kulturlejtő”-elmélet¹³ alkalmazásának. E magyarországi alapokra aztán Németországban az egyetemi évek és a politikai aktivizálódás hozadékaként idővel újabb rétegek és megváltozott prioritások rakódtak. E hatások eredőjeként pedig világosan látható, hogy a hivatalos magyar történeti felfogáshoz és az ezen nyugvó magyar „külügyi kultúrpolitikához”¹⁴ fűződő viszonyát sokkal inkább ez utóbbi tényezők alakították, mintsem a gyökerek, tehát az előképzettség, illetve a történeti, majd a csonka Magyarországon eltöltött identitásalapozó ifjúkori évek.

¹¹ E sorok írója a szóban forgó kapcsolati háló feldolgozásának, valamint a „völkisch” kutatás Magyarország és az egész térség irányában követett stratégiai megfontolásai, módszerei és eszköztára dokumentálásának szentelte doktori értekezését, mely munka – átalakítva és kibővítve – nemrég látott napvilágot: Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Budapest, 2014.

¹² Fritz Valjavec: *Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*. München, 1940. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten; 21, ill. Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn; XV.)

¹³ A „völkisch” terminológiában elterjedt „Kulturgefälle” kifejezés használói Európa területén egy általános nyugat-keleti irányú kulturlejtő meglétével modellezték a kultúrkapcsolatok terén kimutatható transzferfolyamatot, mindig hangsúlyozva, hogy természetesen Nyugat-Európa jelenti a „kulturfennsíkot”, ahonnan a kultúrjavak szétáramlanak. Valjavec egyenesen a „német kulturlejtő” kifejezést alkalmazta, s a két ország között kulturális téren tapasztalható minőségi különbség kontraszt-érzetét felnagyítandó, a „német kulturfölény” ellenpólusaként a „magyarság kultúrpasszivitását” hangsúlyozta. Monumentális habilitációs munkája utolsó oldalán pedig konklúzióként azt állapítja meg, hogy a magyarság szellemi állása a térség többi népességével szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti.

¹⁴ E külügyi kultúrpolitika intézményi hátteréhez lásd Ujváry Gábor: „*A magyar kultúra külföldi őrszemei.*” *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok*. In: *Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében*. Szerk. Éger György, Kiss J. László. Budapest, 2004, 25–76.

A sajátosan magyar szemléletmódú kutatás közegéből kiszakadva, s a folyamatokat immár németországi koordináták között vizsgálva következett be Valjavec látásmódjában a minőségi változás: a térség németiségére pillantva *Deutsch-Ungartum* helyett immáron *Südostdeutschtum*ot látott maga előtt. Ez pedig nem csupán pusztán retorika. A „völkisch” tudományosság koncepciója szerint ugyanis a szétesett történeti Magyarország utódállamaiban rekedt német kisebbségek életben tartása és megerősítése céljából a történettudományt a politika eszközévé kellett tenni, és segítségével a térségben élő németiség törést szenvedett „hungarus”-identitása helyére a nagy és egységes német néphez tartozás tudatát kellett állítani, mégpedig a legkézenfekvőbb eszköz, vagyis a németiség – új határokkal nem törődő – összetartozását zászlajára tűző népközösségi elv alkalmazásával. Ez lett az az új alap, melyet a két világháború közötti magyar történettudomány nem akceptálhatott, hisz ezáltal az ún. „szentistváni állameszme”, azaz a nem magyar etnikumok („politikai magyar nemzet”-ként történő) együttélését hirdető hivatalos magyar állameszme sérülne. A magyar történetírás tehát ab ovo hadüzenetnek tekintette mind a kisantant államok, mind Németország részéről az effajta megközelítést. Valjavec felvállalt irányvonala, illetve ennek magyarországi fogadtatása tehát két egymással kibékíthetetlen történeti látásmód konfliktusa volt. Ennek megfelelően a 30-as évektől kezdődően Valjavec már nem pusztán az ismereteit megalapozó, ám mostanra túlhaladott korai impulzust látta a magyar történettudományban, hanem Németország „harcoló tudományának”¹⁵ képviselőjeként (olykor személyes megtámadtatásait is viszonyozva) *küldetést teljesített*, amikor kiterjedt kapcsolatrendszerén keresztül a „divide et impera” politikáját folytatta a magyar tudósokkal szemben, továbbá amikor lapjában tudatosan helyt adott a magyar szakmai köröket előre láthatóan borzoló írásoknak, illetve amikor maga is fáradhatatlanul publikálva, állta a leghevesebb tudományos támadásokat is.¹⁶

Egyértelműen ellenséges érzületről, az objektivitás látszatának nyílt félretételéről mégsem beszélhetünk. Ennyiben mindenképp különbözött az 1933 után generációváltáson átesett német történettudomány jó néhány képviselőjétől. Persze Valjavec is tudatos politikai indíttatástól vezérelt történetírást¹⁷ folytatott a szakmai tényszerű-

¹⁵ Ingo Haar: „Kämpfende Wissenschaft.“ *Entstehung und Niedergang der völkischen Geschichtswissenschaft im Wechsel der Systeme*. In: Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. Hrsg. von Winfried Schulze und Otto Gerhard Oexle. Frankfurt/Main, 1999, 215–240.

¹⁶ Valjavecnak a magyar történetíráshoz való kapcsolatát (a Mályusz Elemérrel való levelezés kontextusában) tárgyaló esettanulmány: Orosz László: *Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában*. In: Századok 137 (2003), 43–99. Lásd még (a Szekfű Gyulával való levelezése kapcsán) Karl Nehring: *Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfű Gyula 1934–1936*. In: Südost-Forschungen 50 (1991), 1–30.

¹⁷ A téma kapcsán lásd az önmagát a politika szolgálatába állító történetíró szerepére különleges hangsúlyt fektető 42. német történésztalálkozó (Frankfurt/Main, 1998) anyagát összegyűjtő konfe-

ség keretei között, de vajon nem fedezhető-e fel ugyanezen törekvés a térséggel foglalkozó teljes nemzetközi szakirodalomban, így akár magyar oldalon is? A történetírás (Valjavec kezében is) fegyver volt, amit – a korabeli viszonyok között gondolkodva és természetesen a német orientációjú megközelítést a maga helyén kezelve – sajátosan magyar szempontból csupán akkor sérelmezhetnénk, ha bizonyos kérdések, így pl. a nemzetiségi problematika vizsgálata során a térség többi (persze nem német!) etnikumával összehasonlítva tetten érhető lenne munkásságában a magyarság, illetve a magyar történeti szakirodalom hátrányos, vagy érezhetően megkülönböztetett kezelése. Ilyen értelemben vett, s a szomszédos népek javára a magyarságot sújtó inkorrekt megközelítés azonban a kifinomult taktikai manőverek figyelembe vétele mellett sem kimutatható. Sokkal inkább dokumentálható egyfajta szelekció, mely a magyar, illetve magyar vonatkozású szakirodalmat példás (még kritikusai által sem vitatott) mélységben ismerő Valjavec részéről oly módon nyilvánult meg, hogy vonatkozó munkái gazdag lábjegyzet-apparátusában azon magyar kollégái eredményeit szerepeltette, akiknek érvei az egyes kényes kérdések kapcsán prognosztizálható polémiák során mindenkor kijátszható adut jelenthettek a bizonytalán várható támadások ellenében. Az ő szerepeltetésük – nyilvánvaló tekintélyüknél fogva – eleve biztos háttérként jelenthette a müncheni történész gondolati kalandozásainak, még akkor is, ha maguk egyébként köztudomásúlag szembehelyezkedtek a feltérképező új német történetírói irányzat megállapításaival (Szekfü Gyula). Ezért nem nélkülözhetette az elismert magyar szaktekintélyek (bármilyen előjelű) véleményének beépítését publikációiba, még abban az esetben sem, ha netán az illetővel személyes konfliktus, vagy ellenszenv okán munkakapcsolata az évek során a nullára redukálódott (Pukánszky Béla). Másrészt viszont épp ezért, munkái fogadtatásának esélyeit jó előre feltérképezve esetleg mellőzte olyan – vele mindvégig szoros kontaktust ápoló – kollégák eredményeinek hasznosítását, akik saját honi szakközvéleményük szemében épp a népiségtudomány módszereinek alkalmazása miatt szállának minősültek (Mályusz Elemér). Számunkra mindez Valjavec kiváló taktikai érzékét, s nem utolsósorban a magyar tudományos közélet törésvonalainak naprakész ismeretét bizonyítja.¹⁸

renciakötetet [Winfried Schulze – Otto Gerhard Oexle (Hrsg.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Frankfurt/Main, 1999.], továbbá az ehhez szellemiségében kapcsolódó, kifejezetten a Délkelet-kutatásra koncentráló 2002-es müncheni konferencia anyagát [Mathias Beer – Gerhard Seewann (Hrsg.): *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. (Ergebnisse der Tagung von 24–26. Oktober 2002 in der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung München.)* München, 2004.].

¹⁸ A korabeli magyar történeti gondolkodás és a hazai történésztársadalom törésvonalai kapcsán lásd Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest, 2010.

Összességében úgy látjuk, hogy Valjavec – igen fontos erényként – felül tudott emelkedni a térségből és kifejezetten Magyarországról felé áradó, olykor látványosan kifejezésre juttatott ellenszenv¹⁹ megélésén, s tevékenységét nem emocionálisan irányította. Valjavec ugyanis tudománypolitikai kontextusban szemlélte Magyarországot, így az ország és történelme megítélését nem érzelmeitől, illetve olykor megbántottságától tette függővé, hanem attól, hogyan illeszkedik a magyar álláspont a német tudomány aktuális irányvonalába. Ennek megfelelően a délkelet-európai államok egymás közti tudományos konfliktusait sem egyéni érzelmei, vagy a vitákban érintett felek irányában fenntartott kapcsolatrendszere minősége alapján ítélte meg, hanem – kétségkívül számító módon – a német érdekek szolgálatában próbálta meg kijátszani e népeket és tudományos argumentációikat egymás ellen, hol az egyik, hol a másik fél álláspontjával azonosulva.²⁰ Ebből következően az épp kívánatos taktikai megfontolások alapján mérlegelte azt is, hogy bizonyos kérdésekben Magyarország ellenében, vagy éppen fordítva, ránk nézvést pozitívan nyilatkozik-e meg. Mindegyik esetre bőségesen sorolhatók a példák korrespondenciájában.²¹

A nem épp magyarbarát állásfoglalások illusztrálása képezheti példáink első csoportját. E tekintetben beszédesnek bizonyul egy a kor viszonyai közt alapvető fontosságú tudományos kérdésben, Románia és Magyarország tudománypolitikai problémájának egyik kirakatproblémája kapcsán tett megnyilatkozása. A dákoromán kontinuitás elméletéről van szó, amelyről a 40-es években írt egyik levelében ködösen diplomatikusan, ám láthatóan nem a magyar felfogás mentén foglalt állást. 1943 nyarán kérdéssel fordult hozzá az ügyben Heinrich Zillich,²² aki – mint leveléből kiderül – már megpróbálkozott bizonyos következtetések levonásával. A kérdező

¹⁹ Részletesebben mindehhez lásd Orosz László: *Adalékok a német „völkisch” történelemszemlélet fogadtatásához a Horthy-korszak Magyarországon*. In: Közép-Európai Közlemények 8/1 (2015), 34–48.

²⁰ Valjavecnak a térséghez fűződő tudományos kapcsolatrendszerét a szomszéd országok történetírása is vizsgálja. E munkálatok látványos eredménye román oldalról a Valjavec-levelezés majd fél-ezernyi – a kor román tudósaival folytatott – darabjának közzététele egy impozáns kötetben: Stelian Mândruț – Rudolf Gräf: *Între știință și politică. Fritz Valjavec și corespondenții săi români (1935–1944) / Zwischen Wissenschaft und Politik. Fritz Valjavec's Briefwechsel mit rumänischen Gelehrten (1935–1944)*. Cluj-Napoca/Klausenburg, 2010.

²¹ Valjavec szerteágazó kapcsolatrendszerét bizonyító terjedelmes szolgálati levelezését (Dienstkorrespondenz) 2002 tavaszáig a müncheni Südost-Institut őrizte, amikor is a Valjavec-hagyaték átkerült a Bayerisches Hauptstaatsarchiv (BaHStA) állományába (Abteilung V: Nachlässe und Sammlungen). A következőkben hivatkozott leveleknek ez a forrása.

²² Heinrich Zillich (1898–1988) erdélyi szász író, az egész délkelet-európai térség legjelentősebb németnyelvű kulturális folyóiratának (*Klingsor*) alapítója és szerkesztője a két világháború közti időszakban. A II. világháború után a kitelepített németek szervezeteinek fontos szereplője, s a térségbeli németiséggel foglalkozó periodika, a *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* szerkesztője.

utalt arra, hogy „[...] a románok származásáról különböző nézetek léteznek. A románok azt állítják, hogy népük azon a földön keletkezett, amelyet ma is lakik, tehát Erdélyben is, ami ellenében nem csupán a magyar kutatók állítják, hogy a XII. század előtt okiratszerűen nem bizonyíthatók románok Erdélyben. Ha már ekkor éltek volna ott románok, dokumentumokban kellene utalást találni erre, minthogy ebben az időben már élénk kancelláriai tevékenység folyt, s egyéb népek, illetve néptörödek ténylegesen említést nyernek a korabeli iratokban”. A levél szerint az is közismert, hogy a német történészek közül egyedül Gamillscheg professzor²³ támogatja a román származási teóriát. „Fejcsóválva és egyáltalán nem meggyőzve olvastam az ő egyik, a Porosz Tudományos Akadémia által megjelentetett tanulmányát”. Ám ha mégis volna valami, hangsúlyozottan tudományos (a politikai argumentáció nem számít) alapja e nézetnek, ami alapján „a mai német történeti kutatás” közelíthet a kérdéshez, úgy ez ügyben Valjavec állásfoglalását kéri a levélíró.²⁴

Válaszában Valjavec egyik nép igaza mellett sem teszi le a garast, de érezteti, hogy a levélíró magyar szimpátiája alaptalan: „Évek óta nagy figyelemmel követem az egész tudományos vitát a kontinuitás-problémával kapcsolatban, s némely dolgot erről saját folyóiratomban is megjelentettem. Ennek alapján arra az eredményre jutottam, hogy a kontinuitás-kérdés semmiképp sem dönthető el egyértelműen a román bevándorlást nagyjából a XI-XII. századra helyező feltevés javára. Gamillscheg, de más nyelvészek felfogása szerint is, egy sor filológiai alapja van az erdélyi román elem továbblétezésének, ami azért mindazonáltal számszerűleg nem lehetett túl jelentős. Mindenesetre nem hiszem, hogy a kontinuitás-teória minden további nélkül elutasítható. Előadásaimat [a berlini egyetemen²⁵ – O. L.] ezért mindig úgy alakítottam, hogy a két felfogást egymásnak szegezem, s a továbbiakban a végérvényes döntést kerülöm, tekintettel arra, hogy a kérdéskör még nincs véglegesen felkutatva. Igazából ez az irány bizonyul egyedül célravezetőnek”.²⁶

Az említett Gamillscheg egyébként feltűnően magyarellenes viselkedése, s olykor nyilvánvalóvá lett intrikái kapcsán magyar tudósok (pl. a kolozsvári nyelvész és

²³ Ernst Gamillscheg (1887–1971), romanista. Philológiát tanul Bécsben, majd Párizsban, 1912–16 között a bécsi Hofbibliothek munkatársa. 1913-ban habilitál Bécsben (romanisztika), 1916-tól az innsbrucki egyetemen rendkívüli (majd 1919-től rendes) professzor. 1925-től már Berlinben tanít, 1947-től pedig (emeritálásáig, 1956) Tübingenben. A *Beiträge zur romanischen Philologie* alapítója, a *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* kiadója (1934–44). Román etimológiával és nyelvészettel is foglalkozott.

²⁴ Zillich – Valjavec. Starnberg am See, 1943. VII. 10.

²⁵ Habilitációját (1938) követően, 1940-től a berlini egyetemen (Friedrich-Wilhelm-Universität, Auslandswissenschaftliche Fakultät) vállalja Délkelet-Európa történetének, nép- és országismertetének oktatását.

²⁶ Valjavec – Zillich. München, 1943. VII. 13.

romanista Tamás Lajos) is fordultak – panasszal – Valjavechez.²⁷ Ezt a konfliktust tehát Valjavec is ismerte (s persze a nemzeti szolidaritás által diktált módon a német kolléga pártjára állt), sőt már a korábbi években is igyekezett tőkét kovácsolni belőle lapja számára. 1938 decemberében Tamás egyik könyvének²⁸ ismertetését bízta a nyilvánvalóan ellenérdekelt berlini romanistára, e gondolatok kíséretében: „Az utóbbi években a román kontinuitás problémáját, valamint az összes ezzel összefüggő kérdéskört Budapestről oly erős nyomással támadják, hogy az e munkákkal való szembeszegülés román részről nem kielégítő ahhoz, hogy a kép elhomályosítását megakadályozzák. Nézetem szerint ezért a német tudománynak kell megszólalnia, hogy, ahol szükséges, bizonyos helyreigazítást hajtson végre”.²⁹ A berlini professzor el is vállalta a feladatot³⁰ magyar kollégája megtámadására, aki – mint ellenérzése okát közli – „röviddel ezelőttig még német nevet viselt”. A névmagyarosítás, mint a német „völkisch” tudományosság szemében letörölhetetlen bélyeg, Valjavecet a következő kijelentésre ragadtatta: „Azt hiszem szükséges, hogy Magyarország ezen pszeudoromantikus autoritásának a részletek terén is némiképp az orrára koppintsunk”.³¹ Tamás könyvének Valjavec által kért ismertetése végül 1939 őszén egész tanulmánnyá kerekedett, amelynek mondanivalójáról Valjavec így nyilatkozott a szerzőnek: „Azt hiszem, az Ön magvas fejtegetései kivégezték ezt a szofisztikus kontármunkát. Ezért azt is gondolom, hogy állásfoglalása kultúrpolitikailag is értékes lehet”.³² A román-magyar tudománypolitikai küzdelem megítélése kapcsán hasonló szellemben nyilatkozik Valjavec a bukaresti történész professzor, Constantin Giurescu számára írt levelében is, amelyben biztosítja őt, hogy az általa megjelentetett *Román történet* 2. kötetéről Magyarországon, a *Századokban* napvilágot látott ismertetés (Gáldi Lászlótól) őt magát nem elégíti ki, mivel abban túlzottan is világosan jelentkezik a „mißgünstige[r] Unterton” [rosszindulatú mellézköngye]. Mint közli, lapjában maga is vitába fog szállni ennek megállapításaival az általa készített recenzióban.³³

Ugyanígy a magyar–román kapcsolatok kontextusa kínálja azonban annak a lehetőségét is, hogy – példáink második csoportjaként – szemléltessük és dokumentáljuk az ezzel ellentétes viszonyulást, vagyis a pozitív előjelű interpretációt a magyar oldal

²⁷ Tamás – Valjavec. Kolozsvár, 1941. II. 3.

²⁸ *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*. Budapest, 1936.

²⁹ Valjavec – Gamillscheg. München, 1938. XII. 21.

³⁰ Gamillscheg – Valjavec. Berlin, 1938. XII. 23.

³¹ Valjavec – Gamillscheg. München. 1938. XII. 31.

³² Valjavec – Gamillscheg. München, 1939. XI. 21. A tanulmány: *Zur Herkunftsfrage der Rumänen*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 5 (1940), 1–21.

³³ Valjavec – Giurescu. München, 1938. VII. 8.

történelemfelfogása kapcsán. Valjavecnek a magyarsággal szemben semmiképp sem tendenciózusan elmarasztaló felfogásmódja jön elő egyebek mellett azon kérdés megvilágítása kapcsán, melyben a román és a magyar nép európaisága, gondolkodásmódjuknak a nyugati kultúrkörrel való harmonizációja kapcsán fejtette ki véleményét. Állásfoglalását Hans-Joachim Beyer,³⁴ a Prágai Német Károly-Egyetem bölcsészkarának dékánja, egy személyben a birodalmi tudományos kutatások támogatására létrehozott *Reinhard-Heydrich-Stiftung* vezetője kérte erre vonatkozóan, minthogy „kétség” merült fel azzal kapcsolatban, vajon e népek „egyáltalán elég erős európai tudattal rendelkeznek-e”.³⁵ Valjavec válasza szerint a két nép esetében egészen eltérő mérleg vonható. „A Balkán ortodox és muzulmán népessége általánosságban nem áll szorosabb viszonyban Európával. A Balkán nem tartozott a nyugati világhoz, amelyet történetileg Európa protestáns-katolikus részei határoztak meg, hanem egy kultúrszférát alkotott. Bizáncnak a területről való kiszorulásával aztán a Balkán társadalmának felső rétege – a XIX. század folyamán – szorosabb viszonyba került az európai nyugattal, ám nem jutott el Európához, mint szellemi egységhez. Ezzel egyúttal jeleztük a román nép viszonyát Európához. A román társadalom felső rétegei a nemzeti ébredést követően római alapjaik és a kései felvilágosodás, ám mindenekelőtt a liberális áramlatok jegyében keresték és találták meg a szellemi csatlakozás lehetőségét az európai nyugathoz, elsősorban Franciaországhoz, gyöngébb mértékben Olaszországhoz. Nem európaizálódni akartak, hanem kulturálisan emelkedni, lehetőség szerint szorosan követve az európai nyugat vezető kultúrnépeit. Személyes benyomásom alapján a regáti [Altreich] román vezető rétegeknek nem volt európai tudata. A többi réteg esetében ez úgyszintén hiányzott. Ezeknél talán a városi nyugat-európai civilizáció bizonyos formái utáni törekvés föllelhető, de több nem. Némileg kedvezőbbek lehetnek 'a Kárpátokon inneni' román részek viszonyai. Itt kulturálisan a Közép-Európához tartozás lényegesen erősebb hatást fejt ki az európai vonulatok és szemléletmód terén. Bár az erdélyi román felső és középrétegek 'európaibbak' a Kárpátokon túli társaiknál, azért erősebb európai tudatuk nekik

³⁴ Az Ukrajna-specialista Hans-Joachim Beyer kapcsán lásd Karl Heinz Roth: *Heydrichs Professor. Historiographie des „Volkstums” und der Massenvernichtungen: Der Fall Hans Joachim Beyer*. In: Peter Schöttler (Hrsg.): *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945*. Frankfurt/Main, 1999, 262–342.

³⁵ Beyer – Valjavec. Prag, 1945. III. 7. Beyer egyébként már a korábbi években is rendszeresen fordult felvilágosításért Valjavechez ilyen jellegű problémákkal. 1944 nyarán pl. arról érdeklődött, „[...] lehetséges volna-e Önnek azonnal a rendelkezésemre bocsátani negatív magyar megnyilatkozásokat a magyarokról?” (Beyer – Valjavec. Prag, 1944. VI. 28.) Válaszában Valjavec arra hívta fel figyelmét, hogy Széchenyi István irataiban bőségesen találhat ilyen kijelentéseket, különösen a németül írott Naplóban. További „gazdag tárházat” jelent Szekfű Gyula Három nemzedék című munkája. (Valjavec – Beyer. München, 1944. VII. 5.)

sincs. Mindazonáltal itt legalább a kulturális előfeltétel adott a román néphatárokon belüli európai közös jegyek és célkitűzések hangsúlyozására”. A magyarság esetében – folytatja Valjavec – „lényegesen más” a helyzet. „A magyar nép vezető rétegei nagyjából-egészében mindig tudatában voltak nyugati peremhelyzetüknek. Az a gondolat, hogy a (latin) kereszténység talpkövei, a nyugat védőbástyái az oszmán fenyegetéssel szemben, már a XV. század óta erőteljes mértékben meghatározó eleme a magyar nemzettudatnak, s egész napjainkig változatlanul jelen van. Erről az oldalról nézve a magyar felső és középrétegek körében különösen adott a felvevőkészség az európai jelszóra”.³⁶

Arra is találunk nem egy példát Valjavec levelezésében, hogy olykor nyilvánvaló ferdítések, illetve tájékozatlanság láttán igenis védelmébe vette a magyar tudomány által lefektetett irányvonalat. A tekintélyes magyar művészettörténész, Hoffmann Edith 1938-ban tanulmányt jelentetett meg Valjavec lapjában Pozsony középkori művészetéről.³⁷ Ennek leközlése miatt (minthogy cikkében a szerző a szlovákiai városszervezetről szólva vitatta annak szín-német jellegét, s utalt a nem is jelentéktelen arányú magyar lakosságra) Valjavec szinte azonnal és több oldalról támadások keresztüztüzébe került, így levelezéséből követhetően a következő hónapokat védekezéssel, s a birodalom tudományos élete előtt álláspontja tisztázásával tölthette. E politikai természetű „mosakodás” ellenére a Hoffmann Edith cikkére készített német válasz szerzője, Herbert Weinelt, végletesen elfogult megállapításait számos ponton korrigálni, esetleg törölni kényszerült Valjavecnek az objektivitást számon kérő szerkesztői fellépése nyomán.³⁸

³⁶ Valjavec – Beyer. München, 1945. III. 19.

³⁷ *Preßburg im Mittelalter. Vergessene Künstler, verlorene Denkmäler*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 3 (1938), 280–334.

³⁸ A prágai Német Egyetem Német Philológiai Szemináriumának vezetője, Herbert Weinelt azonnal tollat ragadott, s közölte, hogy „[...] amit a szerző az észak-magyarországi, ill. szlovákiai német polgárságról ír, az nem igaz.” Hoffmann nyilvánvaló jártasságából kiindulva ő egyenest tudatos megítélesztésre gyanakszik. „A magyar család- és keresztnevek Bártfán egy egész százalékot sem tesznek ki! Az, hogy az Unger, Hunger és hasonlók mindig magyar személyre utalnak, nem igaz; ugyan ki tartana annak egy Hensel Unger-t, egy Friedel Hunger-t? [...] Nem helyesek Hoffmann adatai a német betelepülés folyamatáról sem; fantázia, hogy Lőcse a tatárjárás előtt színmagyar volt.” (Weinelt–Valjavec. Prag, 1938. XI. 19.) Valjavec válaszában felkérte kollégáját a cáfolat megírására. (Valjavec–Weinelt. München, 1938. XI. 24.) Weinelt hamarosan küldte is a cikket, bár mint annak kíséretében írta, „[...] szinte félek, hogy ez Önnek túl erős lesz.” Ám egyértelmű állásfoglalásra van szükség Hoffmann mértéket nem ismerő állításai kapcsán, melyeknek a tudományhoz egyáltalán semmi közük. „Gyöngíteni nem tudom a választ: az meggyőződésem ellen volna, másrészt még engem is támadások érnének.” (Weinelt–Valjavec. Prag, 1939. I. 13.) Valjavec persze közölte a cikket, ám előtte még (s ez feltétlen a javára írandó) gondosan kigyomlálta belőle a feltűnően elfogult megfogalmazásokat. Amint azt Weineltnek írott – a változtatásokhoz hozzájárulást kérő – leveléből (München, 1939. I. 21.) tudjuk, kollégája szerint Kassa a XIX. századig német városnak tekint-

Nyilván nem feltétlen magyarbarát motivációból, ám annál értékesebb gesztusként, a korrektség jegyében korrigálta a német *Zeitschriftendienst* magyar vonatkozásban közölt és több pontban is téves állításait 1939-ben. Mint (bizalmasnak nyilvánított) levelében közli velük, „Der Südostraum” rovatukban – a július 1-jei számban – a jövőben elkerülendő tévedéseket fedezett fel. Azt állítják itt, „hogya a kézművesség egésze évszázadok óta ’tisztán német’ Magyarországon. Ez az állítás ebben a formában nem tartható. A magyarországi tevékenységre gyakorolt német befolyás ténylegesen rendkívül nagy, a XVIII. és XIX. században messzemenően németek képviselték azt. A tényállást azonban nem lehet megfogalmazni a fenti formában.” Szintén kifogásolta azt az állítást, miszerint „Magyarországon 1800-ig csak latin és német újságok léteztek. Ez nem igaz, mivel már 1780-ban megjelent Pozsonyban az első magyar nyelvű újság. Az efféle kifogások jelentéktelennek tűnhetnek, bizonyos körülmények között azonban igen kellemetlen kihatással járhatnak, mivel Magyarországon ebben a vonatkozásban túlzott érzékenység uralkodik és épp az ilyen hibák utáni keresgéléssel ismét csak a német sajtó ’kultúrnacionalista’ támadásait hangoztathatják”.³⁹ Hasonlóképp értelmezendő egyik német kollégája irányában megfogalmazott intése a történelmi Magyarország felvidéki városainak német névalak-használata kapcsán. Mint írja, logikusnak tűnhet ugyan a ma hivatalos szlovák „Prešov” névalak használata nyomán németül a „Preschau” változat használata, ez azonban Valjavec szerint „unhistorisch”, ezért a történelmi körülmények folytán a magyar megjelölés torzulásaként létrejött „Eperies” változatot ajánlja.⁴⁰

Rendkívül tanulságos azonban a magyar történelem és a magyar történelemszemlélet Valjavec általi megítélése kapcsán – s ezzel elérkeztünk példánk harmadik csoportjához –, hogy amint ezek kikerülnek a „Südostraum” egymással marakodó népeinek kontextusából, s immáron a német történelemszemlélet vonatkozó megállapításaival kerülnek konfliktusba, a müncheni tudós azonnal feladja előszere-ttel kommunikált pártatlanságát és öntudatos németként harcol a magyar felfogás ellen. Ezáltal egy újabb arcát tárja fel a magyarsággal kapcsolatos megnyilatkozásai tekintetében. Az NSDAP Oktatási Főhivatala Elméleti Oktatási Hivatalának 1939

hető. Valjavec szerint igazolni kéne ezt, mert ő úgy tudja, Kassa már a XVII. század első felében úgyszólván teljesen elidegenítetté vált, s a német elem újbóli beköltözése csak a XVIII. századra tehető. Weinelt azt is állítja, Magyarország felépítésében a német elem nagyobb részt vállalt, mint a magyar. Valjavec javasolta a „nagyobb” helyett „épp oly nagy”-ot írni. A cikk végül megjelent: *Zur Volkstumsfrage alter nordungarländischer Städte*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 3 (1938), 823–827.

³⁹ Valjavec – *Zeitschriftendienst*. [München], 1939. VII. 11. A válaszlevél Valjavec felvetését jogosnak találta, s ígéretet tett, hogy a következőkben valamennyi, a témába vágó cikket előzetes szemrevételezésre megküldik Valjavecnek. (*Zeitschriftendienst* – Valjavec. Berlin, 1939. VII. 17.)

⁴⁰ Valjavec – Reymann. München, 1944. VI. 22.

tavasán írott levelében az *NS-Briefe* egyik számában Magyarország kapcsán megfogalmazott „veszélyes”, a magyar felfogásmódot sulykoló nézet ügyében emel szót. A szóban forgó cikk szerint „egyáltalán nem kelti azt a benyomást, hogy egy német írta”. Szerzője teljesen bedőlt a magyar propagandának. Ezzel szemben ő maga fontosnak tartja kiemelni, hogy „Magyarország sohasem volt a ’nyugati kultúra’ védelmezője. Hosszú időn át volt Közép-Európa délkeleti peremvidéke, s mint ilyen, a Balkánnal és Kelet-Európával szemben magasabb állása volt, ami azonban elsősorban az országában fellelhető német építőerőnek és egyáltalán a német kulturális befolyásnak volt köszönhető”.⁴¹

A német érdekekre nézve különösen veszélyesnek tartja a birodalmi közvélemény megfertőzését a magyarok Habsburg-ellenességével. Ezzel ugyan sikamlós területre tévedt, minthogy a Habsburgok szerepe a német történetfelfogásban – különösen ebben az időben – igen vitatott volt.⁴² Valjavec ún. „Altösterreicher”-ként még inkább kényes helyzetben volt, s játékeret csupán az jelentett számára, hogy a Birodalom terjeszkedési politikájának jegyében a nemzetiszocialista történetírás hangadó ideológusai hamar felismerték az – egymással ugyan alapvetően ellentétes – kisméretű és nagyméretű felfogás fuzionálásában rejlő lehetőségeket.⁴³ Az így megteremtett lehetőséggel élve Valjavec is aktualizálni kívánta a dinasztia tevékenységének jelentőségét, ily módon cáfolva a magyar propaganda káros hatásának minősített ellentétes nézeteket. Teljesen elhibázott magatartás – írja – „ha a magyarok által elcsábítva, a Habsburgokat mindenestül gyaláznánk, s mindenekelőtt befeketítenénk a bécsi udvar délkeleti politikáját. Joggal vetjük el a Habsburg-ház 1867 utáni tevékenységét, elítéljük a Habsburg császárok magatartását és egyes intézkedéseit a megelőző időszakban is, s mindenekelőtt azt a tevékenységet vetjük el, amely a német nép meggyengítéséhez, szétdaraboltságához és pártokra szakadásához vezetett.” Ám mint Valjavec emlékeztet, még ezek figyelembe vételével sem szabad két alapvető tény felett elsiklani. Egyrészt „a bécsi udvar délkeleti politikája nagyjából 1859-ig az össznémet [gesamtdeutsch] érdekek tekintetében túlnyomórészt igen támogató volt”. A Habsburgok aktív délkeleti politikája a térség nagy részét a német „nép- és kultúrta” részévé tette, s ezzel távlatilag igencsak a német érdekeknek szolgált. Másrészt pedig – folytatja – „akarjuk-e vagy sem, ma bizonyos mértékig örökösei és végrehajtói vagyunk a régi osztrák feladatoknak. Délkeleti politikánk jórészt azonos

⁴¹ Valjavec – Kuster. [München], 1939. III. 1.

⁴² A kisméretű ill. a nagyméretű állásponthoz való csatlakozásban rejlő csapdahelyzet Valjavec habilitációs eljárása során is előkerült. Ennek kapcsán lásd Orosz László: *Tudomány és politika. Egy habilitációs eljárás háttere (Németország, 1938)*. In: *Aetas* 24/2 (2009), 5–22.

⁴³ Lásd Tokody Gyula: *Az első világháború utáni forradalmi változások hatása a nagyméretű történetírásra*. In: *Századok* 103 (1969), 990–1020.

úton kell haladjon az 1859 előttivel. Csak akkor hozhatunk létre helyes viszonyt Délkelet-Európa és a német élettér között, ha a régi osztrák délkeleti politika jó és rossz tapasztalataira támaszkodunk”. Végeredményben a Birodalom új geopolitikája kereteinek és bizonyos mértékig technikájának a múlt mintáin kell nyugodnia. Fel kell ismerni a mostani kihívások korabeli párhuzamait, amelyek a régi Monarchiának is központi kérdéseit képezték. „A múlt törekvéseit azonban nemcsak ismernünk kell, de azokat – s ezzel egy propagandisztikusan fontos tételt érintek – nem szabad meggyaláznunk és besározunk sem, mert ezáltal akaratlanul is olyan érveket adunk az ellenoldal kezébe, amelyek egy napon még rendkívül kellemetlenek lehetnek számunkra. Nincs értelme tehát, hogy pl. a szegény magyaroknak a bécsi udvar általi ’elnyomása’ miatt megbotránkozzunk, ha nem tudjuk, vajon holnap vagy holnapután nem kényszerülünk-e mi magunk is hasonló lépésekre a nagynémet Birodalom valamely renitenskedő, nagyzási hóbortban szenvedő szomszédjának észhez térítése érdekében”.⁴⁴

Hasonlóan harcos álláspontot képviselt a németiségre nézve sértő magyar megnyilatkozások visszautasítása tekintetében az NSDAP keretein belüli „Parteiamtliche Prüfungskommission zum Schutze des NS-Schrifttums”⁴⁵ számára készített jelentésében. Eszerint kiegészítésre szorul legutóbbi, az „egyoldalú magyar történetkép német nyelvű publikációkban való terjedése” kapcsán készített jelentése. Épp most jelent meg ugyanis egy újabb tanulmány, mely érdekes megvilágításba helyezi a magyar kultúr- és tudománypolitikai irányvonalat. A budapesti Magyar–Német Társaság Pukánszky Béla által kiadott *Ungarn* című folyóirata márciusi füzetének egyik tanulmányáról van szó, Pécs város fejlődése kapcsán.⁴⁶ „A tanulmány csaknem teljesen elhallgatja a Pécs város felépítésében kifejtett német részesedést. A dolog úgy van ábrázolva, mintha Pécs egy olyan város lenne, mely még a római időkben alapítva napjainkig e latin kultúrán nyugodna. A német telepések és a német kultúra részesedése a középkori Pécs keletkezésében csaknem teljesen elhomályosításra került e semmitmondó mondatba foglalva: „A termelés növelése érdekében szívesen

⁴⁴ Valjavec – Kuster. [München], 1939. III. 1.

⁴⁵ A „PPK” 1934 tavaszán jött létre a könyv- és sajtócenzúra egyik intézményeként. A Philipp Bouhler és helyettese, Karl Heinz Hederich által irányított bizottság fő feladata azon nyomtatott termékek felülvizsgálata volt, amelyeket címük, tematikájuk, külső megjelenésük, vagy kiadójuk révén nemzetiszocialistának lehetett tekinteni. Egyebek mellett azon örködött, nehogy tévesen idézzék vagy interpretálják a Führer és más nemzetiszocialista politikusok gondolatait, esetleg illetéktelenek a tudatos félrevezetés céljával meghamisítsák a nemzetiszocialista szellemi tulajdont. A bizottságnak egyébként Valjavec is tagja volt, vö. Humboldt-Universität zu Berlin. Universitätsarchiv [UAB], NS-Doz. II. 2089/ ZB II/4538 A.9, Ka 72 (Akte Valjavec), Dozentenschaft Berlin–Fragebogen nach dem Stande von Juli 1941.

⁴⁶ Szabó Pál Zoltán: *Die schicksalsreiche Stadt Pannoniens*. In: *Ungarn 1942/3*, 149–160.

fogadtak kézműveseket és kereskedőket Németországból, Franciaországból és Itáliából.⁴⁷ Teljes mértékben elégtelen a tárgyalása a török kiűzését követő újjáépítésnek, mely pedig túlnyomórészt a német munka és kultúra jegyében zajlott. Nem szerzünk tudomást arról, hogy a város kultúrája a XVII. század végétől a XIX. századba messze benyúlóan a németiség által meghatározott volt. Ugyanígy arról sem, hogy népi összetételét tekintve a városnak a XIX. századig erős német jellege volt.” Valjavec a továbbiakban arra is utal, hogy a Magyar–Német Társaság előadásai is „meglehetősen furcsa irányvonalat” képvisel, amennyiben magyar személyiségek németországi előadásai során gyakorta olyan témák kerülnek terítékre, melyek „a magyar történetkép propagálására szolgálnak”, míg német személyiségeknek a Társaság által rendezett magyarországi fellépései „neutrálisak”, s kivétel nélkül olyan kérdéseket érintenek, amik a német-magyar viszonyban egyáltalán nem relevánsak. „Oda kellene hatni legalább, hogy lehetőség szerint kiiktassuk azon magyar tudósok németországi előadásait, akik az előadások által egyoldalú magyar téziseket szegeznek szembe a német történetképpel.”⁴⁸

Három különböző kontextus, három különböző megnyilatkozás Valjavec részéről a magyarság múltjával, szerepével, törekvéseivel, valamint felfogásmódjának tudománypolitikai érvényesítésével kapcsolatban. És mindhárom esetben egyaránt kiérezni a mögöttes szándékot, a taktikai megfontolásokat: Valjavec sem tudta önmagát függetleníteni korától, annak szemléletétől és eszköztárától, a tudós számára a politika által támasztott elvárásoktól. Egy kortárs vélemény szerint „történelmet írni mindig csak a jelen álláspontja alapján lehet”,⁴⁸ s a szubjektivitás ebben gyökeröző csapdái éppúgy körbevették Valjavecet is, ahogyan a kor magyar tudományos életét. Valjavec felelőssége abban rejlett, hogyan él a pozíciójából adódó lehetőségeivel, s egy tekintélyes tudományos orgánus befolyásos szerkesztőjeként hogyan szelektálja meg az ellenoldal, jelen esetben a magyar tudomány részéről megfogalmazott véleményeket, másrészt pedig hogyan, milyen módszerekkel és stratégiával igyekszik propagálni a német tudománypolitikai teóriákat a térség, s az adott célország irányába.

Márpedig Valjavec rendkívül jó taktikai érzékkel és különösen kifinomult eszköztárral igyekezett a *pártatlan tudományos hozzáállás* köntösébe öltöztetni nyilvánvaló német elkötelezettségét. Emiatt persze mindkét oldalról (német részről is) érték vádak a másik fél irányában mutatott részrehajlásra vonatkozóan. Közeli, bizalmas

⁴⁷ Valjavec – Krüger. [München], 1942. III. 13.

⁴⁸ Carl Heinrich Becker volt porosz kultuszminiszter beszélt erről 1930. VII. 5-én, díszdoktorrá avatása alkalmából Szegeden tartott előadásában. (Idézi: Ujváry Gábor: *Tudományszervezés – Történetkutatás – Forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*. Győr, 1996, 9.)

barátjának, Kurt Marschelke-nek⁴⁹ így ír ezzel kapcsolatban: „A taktikai eljárást illető vád a tudományos munka tekintetében már csak azért sem helytálló, mivel a Délkelettel való tudományos igényű foglalkozás egyidejűleg mindkét területen [Délkelet-Európa egésze és a délkelet-európai németiség kapcsán is – O. L.] munkálkodni kényszerül (másképp állnak persze a dolgok a propaganda területén). Az én személyem ellen annál is kevésbé irányulhatnak e vádak, minthogy én mindig egyforma mértékben ápoltam a délkelet-európai és a délkeleti német összefüggéseket. S ennek során döntő fontosságú, hogy 1.) kifelé sosem léptem színre néppolitikailag, és 2.) évek óta szisztematikusan építettem ki a térség idegen tudományos köreibez fűződő személyes és kutatói kapcsolataimat.”⁵⁰

Ugyancsak Marschelke-nek (a Hoffmann Edith cikkét követő zajos felháborodás kapcsán) írott egyik levelében kerülnek legtisztábban kibontásra a népiségtudomány irányvonalát követő kutatóként és lapszerkesztőként követett stratégiai megfontolásai: „Mint azt Te is tudod, a *Südostdeutsche Forschungen*ben lehetőség szerint széles alapon nyugvó együttműködést próbálok megvalósítani a délkeleti térség nem német kutatóival, mert kultúr- és tudománypolitikailag elkerülhetetlenül fontosnak tartom ezt, továbbá mert azt a nézetet képviselem, hogy a délkelet-kutatás felbontása egy ún. népinémet és egy idegen népi irányzatra egyenest végzetes következményekkel jár. Az egész VDA⁵¹-szerű tudományos megközelítés a délkelet-európai németiség tekintetében bizonyos mértékig elhibázott volt, mert nem kielégítően vette figyelembe a környező világot, s mert az egész kutatásról csupán az érdeklődők kicsiny köre vett tudomást. Mindenekelőtt épp az egyes délkeleti népek kutatói nem álltak szóba ezekkel a munkákkal, s ellenérzéssel és bizalmatlansággal szemlélték ezeket. Ez okból döntöttem úgy, hogy a SODF nem esik ebbe a hibába, s ezért jelenik meg a németiség vizsgálata a térség országismereti és kultúrtudományi problémái egészének átfogó tekintetbevételével összekapcsolva. Ez okból viszont be kell vonjam

⁴⁹ Valjavec kiterjedt korespondenciájának azon ritka kivételei közé tartoznak „Fritz” és „Kurt” levélváltásai, ahol tegeződéssel találkozunk. Az aktuális birodalmi tudományos pletykák mellett politikailag is igen tartalmas a levelezés, a kötetlen stílus miatt pedig nagyon nyílt (és lelkes) beszámolókat olvashatunk pl. az Anschluss körülményeiről, bécsi fogadtatásáról.

⁵⁰ Valjavec – Marschelke. [München], 1938. V. 27.

⁵¹ VDA – Volksbund für das Deutschtum im Ausland. 1933-tól használt elnevezése annak a még 1881-ben „Deutscher Schulverein”-ként alakult, majd 1908-ban „Verein für das Deutschtum im Ausland”-ra átnevezett egyesületnek, mely az I. világháborút követően gombamód szaporodó népiségi szervezetek (egyik legfontosabb) reprezentánsaként a határokon túlra került német kisebbségek (Volksdeutschen) felkarolását, népiségi öntudatuk ápolását, s kulturális támogatásuk leple alatt a német politika szolgálatába állításukat tűzte célul. A „völkisch” propaganda fontos szócsöve, különösen azután, hogy 1936-ban a többi hasonló profilú szervezettel egyetemben a Volksdeutsche Mittelstelle keretei közt gleichschaltolták.

a délkelet-európai kutatókat is. Ezen áll vagy bukik az egész vállalkozás. Ily módon azonban nem elkerülhető, hogy ezek a munkatársak alkalmasint olyan nézeteket képviselnek, melyek a német szempontoktól elütnek, sőt annak ellentmondanak.”⁵² Az aggályok ellenére mégis szükséges szóhoz juttatni az ellentétes véleményeket is, különben – Valjavec megítélése szerint – kifejezetten negatív következményekkel kell számolni: 1.) Nem lehet megakadályozni, hogy e tanulmányok akár egy francia vagy angol folyóiratban jelenjenek meg. 2.) Ez esetben persze a német felfogással szembeni ellentét sokkal erőteljesebben kerül kidomborításra, mintha ugyanez egy német orgánumban jelenik meg. 3.) Ezzel egyidejűleg a külföldi kutatók közreműködéséről általában is le kell mondani, hisz a szóban forgó véleménykülönbségek jószerevével a nemzeti álláspontból fakadnak. 4.) Ha a német kutatás (és jelen esetben Valjavec) csupán olyan orgánumban tud felmutatni, amelyben mindig csak a német álláspont nyer képviseletet, úgy nem kell csodálkozni azon, ha ezt a délkeleti térségben többé-kevésbé egyöntetűen elutasítják, sőt szabotálják. Ha azonban – folytatja Valjavec – „alkalmanként olyan tanulmányt is lehozunk, amely egyik-másik pontban a német felfogás ellen fordul, egész más lesz a dolog. Akkor mindig tudjuk azt a nézőpontot hangoztatni, hogy folyóiratunk ’multilaterális’, s hogy mi hagyunk szóhoz jutni minden, tudományosan jól megalapozott, komoly hangvételben előadott álláspontot, még akkor is, ha ez különbözik a mi felfogásunktól. Másrészt azonban – éppen e magatartás alapján – fenntarthatjuk annak szabadságát, hogy saját felfogásunkat is kifejtsük még akkor is, ha ez a magyar, román vagy délszláv kutatásától különbözik.”⁵³

Ugyanez az argumentáció tör elő a Hoffmann-esetet követő kínos magyarázkodó levelek sorai közül, tekintve hogy a botrányos eset hullámai a politikai vezetés érdeklődését is felkeltették. Az Auswärtiges Amt Kulturális Osztálya számára készített beszámolójában az ügy megítélése kapcsán Valjavec egy rugalmas és taktikus tudománypolitikai felfogásra apellál. „Az az érzékenység és bizalmatlanság, amely manapság a Délkeleten a német kutatással szemben is fennáll, sok tapintatot és egy jó adag beleérző képességet követel. Épp e körülményre tekintettel tartom jónak, hogy a délkelet-európai államok kutatásával szemben bizonyos előzékenységet tanúsít-

⁵² Valjavec – Marschelke. [München], 1938. XII. 29.

⁵³ Valjavec – Marschelke. [München], 1938. XII. 29. A stratégiai megfontolások mellett volt azonban őszinte tudományos meggyőződéséből fakadó oka is a kizárólagosan német szempontrendszerű tárgyalás felhígításának. Ugyancsak Marschelke-nek ír erről alig korábban: „[...] nem létezik szigorú elkülönülés a délkeleti német és a délkelet-európai kérdések között. [...] Ez azt jelenti, hogy a külföldi németiséget csak akkor érthetjük meg helyesen, ha az idegen környezetbe való beágyazottságát teljességgel és egészében figyelembe vesszük. Ezt az idegen környezetet azonban csak akkor ismerhetjük meg pontosan, ha az ott élő német népcsoportot is pontosan figyelembe vesszük. Én a magam részéről már a kezdetektől felismertem az e kérdésekkel való egységes szemléletű foglalkozás szükségességét.” (Valjavec – Marschelke. [München], 1938. V. 27.)

sunk, ami semmire sem kötelez minket, s alapvető és gyakorlati magatartásunkon sem változtat semmit. Elsősorban ide tartozik az, hogy esetenként délkelet-európai kutatók tanulmányait is lehozzuk, még akkor is, ha azok nem minden részletkérdésben felelnek meg számunkra. Azt hiszem, ezáltal a délkeleten oly gyakorta hangoztatott vádnak is elejét vehetjük, hogy a német délkelet-kutatás csupán tudományos alátámasztását szolgálja az e területekre irányuló német politikai törekvéseknek. Ezen az alapon ugyanis arra a körülményre hivatkozhatunk, hogy mi mindig készek vagyunk a 'másik' oldalt is meghallgatni, s egy fair vitának semmi nem áll útjában. Mindenképp fontos, hogy a nevezett tanulmányt én kultúrpolitikai okból hoztam le, azért hogy megmutassam, a 'Südostdeutsche Forschungen' komolyan megalapozott ellentétes nézeteket is szóhoz enged jutni, s hogy elejét vegyem a szemrehányásnak, miszerint lapunkat a német 'propagandával' hangoljuk össze."⁵⁴

Végezetül az ellenoldal szóhoz juttatását – az említetteken túl – még egy fölöttébb körmonfont taktikai megfontolás is indokoltta tette. Szerkesztőként ugyanis Valjavecnek nem csupán az volt a célja, amit nemzetközi kapcsolattartásában oly hangzatosan propagált, vagyis hogy a délkelet-európai kutatóknak is egyenlő esélyeket biztosít, hanem sokkal inkább egy praktikus, és ezzel együtt komplex tudománypolitikai törekvés. Egyfelől az érintett délkelet-európai államok szakembereit nem a német tudományosság, hanem egymás szakmai teóriái ellen irányuló állásfoglalásra, illetve polémiára készítetni, amely végső soron a müncheni lap számára gyümölcsözők, másfelől pedig a német álláspontot az egyik fél ellenében a másik féllel kimondatni, mégpedig anélkül, hogy ezáltal a német tudományt lehetne kultúrnationalizmussal megvádolni.

⁵⁴ Valjavec – Stieve. [München], 1939. I. 5. A továbbiakban biztosítja partnerét, hogy természetesen már a német ellen-álláspont is kidolgozásra került, amely az 1938-as évfolyam utolsó füzetében fog megjelenni. Egy esetleges félreértés az ügy helyes megítélésével kapcsolatban tehát „teljességgel lehetetlen”. A levél végén még hangsúlyozza, véleménye szerint alapvető kérdésről van szó, s így mindenképp tisztázni akarta, hogy a jövőben milyen viselkedést tanúsítson. „Mindeddig abban láttam feladatokat, hogy a délkelet tudományos kérdéseit illető német álláspont fenntartása és érvényesítése során elhárítsam az útból a térségbeli kutatókkal való konfliktusokat és súrlódásokat, valamint támogassam a tudományos együttműködést a délkelet-európai államok kutatásával.” Ennek jegyében szorult tisztázásra, hogy nem áll-e útjában e felfogásmódnak az, ha esetenként ellenérdekelte idegen kutatók cikkei is megjelenésre kerülnek. Itt persze továbbra is előfeltételnek tekinti, hogy „nem lehet szó alapvető vélemény-különbségekről”, s még így is az elővigyázatosság minden követelményét tekintetbe kell venni. Ezzel Valjavec a kellemetlen incidenst a politika részéről tisztázottnak vette (véleménye megegyezhetett a külügy álláspontjával is, minthogy az ügy bármilyen további fejleményéről nem őrzött meg dokumentációt korrespondenciája). Beszámolóját Stieve rövid válaszelevéllel nyugtázta, amelyben biztosította, hogy „alapvetően helyesnek” tűnik számára Valjavec eljárása, s kiemelte a külfölddel való tudományos együttműködés fontosságát és csupán arra hívta fel figyelmét, hogy az idegen felfogások megjelenítésekor egyidejűleg mindig képviselve legyen a német álláspont is. (Stieve – Valjavec. Berlin, 1939. I. 12.)

E taktikai húzás szemléletes megjelenéseinek egyike a magyar és a román művészettörténet-írás egymás ellen fordítása. A *Südostdeutsche Forschungen* 2. évfolyamában Coriolan Petranu kolozsvári művészettörténész erősen konfrontatív, magyar-ellenes alaphangú tanulmánya⁵⁵ is megjelentetésre került. A munka a „nemzeti művészet” kategóriájának a „politikai magyar nemzetfogalom” számára való kisajátításával, tehát a történeti magyar államterületre való folytonos visszautalással vádolta meg a korabeli magyar művészettörténet-írást.⁵⁶ Ezzel kapcsolatban így ír Valjavec a főttebb jelzett taktikai megfontolásairól az NSDAP Oktatási Főhivatala Elméleti Oktatási Hivatalának vezetője számára: „Petranu professzor, mint kultúrtörténész, nagyon is a mi érdekeink szerint működik, minthogy a magyar beállításmóddal szemben kitartóan és eredményesen domborítja ki az erdélyi városok német művészeti karakterét”.⁵⁷ S hogy a magyar válaszlépés garantáltan egy hosszan elnyúló, és természetesen a *Südostdeutsche Forschungen* hasábjain lefolytatandó polémia kiindulópontja lehessen, Valjavec tudatosan egy fajsúlyos magyar vitapartner után nézett. 1937 tavaszán Hekler Antal kereste meg azzal a kéréssel, hogy a tekintélyes magyar művészettörténész a Petranu által erőteljes módon képviselt konfrontatív román művészettörténeti álláspontot magyar oldalról ellensúlyozza.⁵⁸

⁵⁵ *Begriff und Erforschung der nationalen Kunst*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 2 (1937), 74–88. Coriolan Petranu (1893–1946) a kolozsvári egyetem művészettörténész professzora, az erdélyi romániség építészének szakértője. (További polémiahoz vezet a magyar művészettörténet-tudománnyal Petranu következő cikke is: *Die Renaissancekunst Siebenbürgens. Neue ungarische Gesichtspunkte und Umwertungsversuche*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 4 (1939), 307–338.)

⁵⁶ „A nemzeti művészet – érvel e helyütt Petranu – egy nemzet művészete, mégpedig olyasféle, amely bizonyos megkülönböztető jegyeket hordoz más nemzetek művészetével szemben. Így hát szükségessé válik, hogy a nemzet fogalmát tisztázzuk, azaz az áttekinthetetlen sokaságból egy számunkra használható definíciósoporthoz csatlakozzunk. Elvileg egy olyan definícióra van szükségünk, mely semelyik nemzetnek nem okoz méltánytalanságot nemzeti művészete tekintetében. Egyet értünk abban, hogy a nemzeti művészet határai nem feltétlenül felelnek meg az egykori és mostani államhatároknak. Ezért nem szabad a politikai államot és a politikai nemzetet, hanem csak a népit, az etnikait, mint természet adta egységet kiindulási pontként és ’súlypontként’ felfognunk. [...] A nemzet fogalmi meghatározása azért volt szükséges számunkra, hogy elkerülhessük azt a hatalmas méltánytalanságot, miszerint egy többnemzetiségű állam minden művészeti terméke a ’politikai’ nemzet fogalma segítségével egyetlen nép sajátjaként értelmezhető. Az ilyesféle interpretáció [ti. a Petranu által igényelt nemzetfogalom – O. L.] pl. a magyar művészettörténetben sajnos még mindig nem létezik.”

⁵⁷ Valjavec – Zilcher. [München], 1939. VII. 22. Hasonló motivációval ajánlja őt a müncheni Deutsche Akademie figyelmébe is: „Coriolan Petranu kolozsvári művészettörténész tudományosan igencsak a mi érdekeink szerint dolgozik és egyáltalán, amennyire én meg tudom ítélni, rendkívül németbarát. Nagyon megfelelne az érdekeinknek, ha a Deutsche Akademie felkarolná ezt az embert.” (Valjavec – Gustav Fochler-Hauke. München, 1938. X. 24.)

⁵⁸ Valjavec – Hekler. München, 1937. III. 9.

A Valjavec által követett „divide et impera” politikába ugyanakkor beletartozott az is, hogy míg Hekler felé az objektivitás jegyében az egyensúly fenntartására és a magyar álláspont feltétlen megjelenítésére vonatkozó szándékát kommunikálta, addig Petranunak (rögtön Hekler válaszadási hajlandóságának kézhezvétele⁵⁹ után) levelet küldött, melyben utalást tett arra, hogy előre felkészül a minden bizonnyal szélsőséges magyar véleményre. Mint írja, „majd azután még mérlegelhetjük, mi legyen a teendő. [...] Magától értetődően ügyelni fogok arra, hogy Hekler fejtegetései szakszerűek legyenek.”⁶⁰ Válaszában Petranu kijelentette: „Ha H. válasza személyeskedő, inobjektív, sértő hangvételű lenne, azt hiszem az Ön részéről jogszerű megtagadni a megjelenést”.⁶¹ Valjavec persze megígérte, hogy minden sértőt kigyomlál, s példaként az elfogadhatatlan magyar megnyilvánulások megszüntetésére azt az esetet hozta fel, amikor a lapban „Hoffmann Edith cikket jelentetett meg Pozsonyról, amelyben egy lábjegyzetben Ön ellen is állást foglalt. Ezt rövid úton kitöröltem, mert semmiképp nem szeretnék szakmaiatlan fondorlatokat támogatni”.⁶²

Az ügy végkimenetelét látva tulajdonképp fölöslegesnek is bizonyult a kiegyensúlyozottság látszatának patikamérleggel történő fenntartása. Az történt ugyanis, hogy három éven át folytatott levelezésük során Hekler többször is konkrét és címmel alátámasztott ígéretet tett ellenvéleménye megfogalmazására, ám Valjavec sürgető felszólításai („[...] mivelhogy nem óhajtanám a kívülállóban azt a benyomást ébreszteni, mintha nem engednénk a magyar álláspontot a lehetőségek mértéke szerint érvényre juttatni”⁶³) mégis rendre eredménytelenek maradtak, s 1939 tavaszán a levelezés megszakadt. Petranuval való kapcsolatát ezzel szemben Valjavec a későbbiekben is ápolta, annak németországi vendéglőadását támogatta és előkészítette, valamint – igen taktikusan – a II. bécsi döntést követően is részvétéről biztosította.⁶⁴ Tovább

⁵⁹ Hekler – Valjavec. Budapest, 1938. VIII. 1.

⁶⁰ Valjavec – Petranu. München, 1938. VIII. 5.

⁶¹ Petranu – Valjavec. Klausenburg, 1938. VIII. 19.

⁶² Valjavec – Petranu. München, 1938. VIII. 22. Az egyensúly helyrebillentése érdekében jelezni szeretnénk, hogy tanulmányaiban Petranu is kifejezetten konfrontatív, magyarellenes hangot ütött meg, amit Valjavec egyik erre vonatkozó kérdésére még a feltűnően románbarát berlini romanista professzor, Ernst Gamillscheg is kénytelen volt elismerni: „Ha a hangnem olykor talán némiképp éles is, véleményem szerint sosem lépi át a tudományos illendőség határát.” (Gamillscheg – Valjavec. Bukarest, 1942. I. 31.)

⁶³ Valjavec – Hekler. München, 1939. V. 13.

⁶⁴ Petranu az erdélyi területi változásokról tanszéke Nagyszebenbe költözése kontextusában számol be „Kolozsvár magyar megszállása” után. „Aligha tudom az új szituáció tragikumát leírni. Nem kevesebb, mint 1.200.000 románt csatoltak Magyarországhoz, anélkül hogy megkérdezték volna, egyetértenek-e ezzel ők, mint a népesség többsége. Az önrendelkezési jogot és a népi elvet feladták. S ami ezután következett: a magyar bosszú – tömeges letartóztatások, a román értelmiség kitoloncolása marhavagonokban (püspökök, prefektusok, etc.), gyilkosságok, az elszakított területek román

azonban nem is forszírozta Erdély ügyét, s ahogyan a korábbiakban már jeleztük, miszerint nem látni részéről elfogult magyarellenes magatartást, úgy most is el kell ismernünk, hogy valódi érzései ez esetben sem derülnek ki, hanem csupán a tőle megszokott taktikai húzással áll ekkor is (a levéltitok keretei közt) az aktuális levelezőpartner oldalára az adott konfliktushelyzetben.⁶⁵ Ugyanez a módszer, vagyis a rendkívül ügyesen megfogalmazott, s ezért semmilyen állásfoglalást nem tartalmazó részvételtjes hang üt át Petranuhoz írott egyik korábbi, az erdélyi területi rendezést is érintő leveléből: „[...] feltételezem, hogy a közelmúlt oly nehéz és tragikus napjait – ahogy remélni szeretném, legalább személyileg – jól átvészelte. Magukhoz az eseményekhez csupán annyit szeretnék mondani, hogy nagyon is jól el tudom képzelni az érzéseit, egyébként pedig igazán bízom benne, hogy érzületem ismert az Ön számára. Mindenképp reménykedem a legjobbakban, legalább a jövőre nézve, szülőhazája számára.”⁶⁶

A Petranu tanulmánya által a magyar tudományos berkekben keltett hullámokról Valjavec is képből volt, hisz kezdeti tudományos szárnypróbálgatásainak jó szándékú segítője, az első kisebb cikkeit a berlini Magyar Intézet⁶⁷ évkönyvében megjelentető Farkas Gyula már tájékoztatta ez ügyben. Udvarias válaszában Valjavec mossa kezeit: „Már 1937-ben, amikor Petranu első tanulmánya még meg sem jelent a 'SODF'-ben, kapcsolatba léptem Hekler professzor úrral és arra kértem őt, hogy fejtse ki a következő számban a magyar kutatás felfogását a nemzeti művészet kérdésében. Hekler professzor úr szívélyesen hozzájárult, azonban láthatóan túlterheltsége miatt a mai napig sem nyílt módja leszállítani e munkát, jöllehet én már legalább

lakosságának terrorizálása. Egész falvak tűntek el gyűjtogatás következtében. Barbárabb viselkedés aligha fordult elő a népvándorlás óta.” Petranu a német igazságosságra apellál a „vad szomszéd” ellenében. (Petranu – Valjavec. Sibiu, 1940. XI. 30.) Valjavec „nagy részvétellel” olvassa a beszámolót, s biztosítja a román tudóstársat, „hogy a helyzetről én sem gondolkodom másként, mint Ön.” (Valjavec – Petranu. [d. n.]

⁶⁵ Alátámasztani látszik ezt, hogy kollégája érzelmi állapotát látva annál inkább ösztönzi őt „vonatkozó hírek”, valamint tudományos munkák, tanulmányok és recenziók szállítására, nyilván a szakmai polémia életben tartása érdekében. (Valjavec – Petranu. [d. n.]

⁶⁶ Valjavec – Petranu. München, 1940. X. 3.

⁶⁷ Az intézet kapcsán lásd Schneider Márta: *A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum*. In: *Hungarológia* 2 (1993), 4–35; Ujváry Gábor: „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel”. *A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1924–1944)*. In: *Újrakezdések krónikája*. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok 1867–2001. Szerk. Ujváry Gábor, Pröhle Gergely. Budapest, 2001, 79–102; Uő.: *A magyar tudomány otthona Berlinben: a berlini egyetem Magyar Intézete és könyvtára, 1916–1945*. In: Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai. Budapest, 2003, 363–377; ill. Uő.: *A (nagy)német tanársegédek esete a magyar tudománnyal. Otto Albrecht Isbert, Helmut Klocke és a berlini Magyar Intézet*. In: *Évek és színek*. Tanulmányok Fábrí Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából. Szerk. Steinert Ágota. Budapest, 2005, 327–340.

hétszer visszatértem a dologra.”⁶⁸ Az ügyben további lépések megtételét ígéri, majd emlékezteti Farkast arra, hogy az eddigiek során mindig kiegyensúlyozottságra törekedett, s megtett mindent, ami erejétől tellett, hogy – mint fogalmaz – „folyóiratunknak lehetőség szerint pártatlan profilt kölcsönözzenek. A lap feladatát abban látom, hogy az lehetőleg gyümölcsöző változatossággal juttassa szóhoz az egyes felfogásokat, s ezáltal az egyes irányzatok és áramlatok jobb megismerését közvetítse. Sajnos e téren épp a magyar kutatás részéről tapasztalni hibákat. Amíg pl. a román kutatás egyenesen eláraszt tanulmányokkal, a magyar tudósok helyenként nagyon tartózkodóan viselkednek. Ennek következményeképp a magyar olvasó azt kell megállapítsa, hogy a magyar álláspont túl kevésbé jelenik meg a 'SODF'-ben. Ez azonban elsősorban a magyar kutatás bűne.”⁶⁹

Igen tanulságosak az objektív külső szemlélő szerepkörében tetszelgő Valjavec szavai. Jól szemléltetik ugyanis azt – a fenti példákból is láthatóan létező – magatartást nem egy hazai tudós részéről, mely, aligha idomulva a hivatalos magyar kultúrpolitika látványos törekvéseihez és erőfeszítéseikhez,⁷⁰ épp a Klebelsberg által „önkéntes kultúrpolitikai fegyverletételként” aposztrofált, káros hozzáállást illusztrálja. Az efféle magatartásra, vagyis a történeti országterület megcsonkulása felett napirendre térni képtelen, mégis gyakorta érthetetlenül passzív, olykor sértődötten és tanácstalanul befelé fordul, olykor pedig gögös és a méltatlannak tartott viták

⁶⁸ Valjavec – Farkas. [München], 1940. I. 15.

⁶⁹ Valjavec – Farkas. [München], 1940. I. 15. Hogy ne tűnjék mindez a felelősség pusztá áthárításának, Valjavec két igen aktuális példát is azonnal hozzáfűz, érzékeltetendő a nyilvánvaló mulasztásokat. Első példája a magyar földrajztudománynak koppint az orrára. Lapja 1938/4-es számában egy román geográfus a Tisza menti területek „néphatár”-i szerepét vizsgálta. [Vö. Laurean Someșan: *Die Rolle der physischen Faktoren bei der volklichen Entwicklung der Theisesebene*. In: *Süd-ostdeutsche Forschungen* 3 (1938), 797–809.] Állítása szerint Valjavec igen elégedetlen volt a tanulmánnyal, s megkért egy „magyar urat” a másik fél véleményének kifejtésére. A tanulmányt azóta is hiába várja. [Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerének további vizsgálata során derült ki, hogy az említett jeles földrajztudós Bulla Béla volt, aki 1939 májusában mindössze egyetlen levélre méltatta Valjavecet, amelyben közölte, nincs módjában teljesíteni a felkérést, továbbírányította azonban Gunda Bélához kérésével. (Bulla – Valjavec. Budapest, 1939. V. 8.)] Másik példája Fügedi Erik disszertációjára vonatkozik. Mivel nagyon érdekesnek találta a Nyitra megyei magyarságról szóló munkát, így a témában kompetens Kniezsa Istvánnal akarta recenzáltatni, akitől azonban még csak választ sem kapott. „Persze lehet, hogy K. úr fölöttébb igénybe van véve, s ezért az ismertetést nem tudja vállalni, annyit azonban mondhatott volna, hogy részemről a baráti érzelmek bizonyítéka, hogy épp ezt a munkát kínáltam fel neki bemutatásra. Legalább egy sornyi közlést adhattott volna, hogy nem tudja vállalni az ismertetést.”

⁷⁰ Vö. Ujváry Gábor: „*A kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.*” Klebelsberg Kuno kulturális külpolitikája. In: A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kunó kora és munkássága. Szerk. Miklós Péter. Szeged, 2008, 107–124; ill. Uő.: *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája*. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, 2009, 377–413.

szintjére leereszkedni nem hajlandó, elhibázott tudománypolitikai álláspontra számos további példát találunk Valjavec magyarországi levelezésében. Márpedig e magatartás nemcsak a tudománypolitikai offenzivitást és az európai szakmai fórumokon való rendszeres jelenléte stratégiai kérdésként felfogó kisantant államokbeli aktivitásnak jelentette éles kontrasztját, hanem a kor hivatalos magyar kultúrpolitikájának is, mely a történelmi igazságtalanság ellen harcos kultúrdiplomáciával, egyebek mellett külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok működtetésével, valamint komoly történelmi érvrendszeren nyugvó idegen nyelvű kiadványok, cáfolatok és vitairatok megjelentetésével próbált sikereket elérni. A magyar tudománypolitika fősodrába nem illeszkedő szóban forgó állásfoglalások sajnálatosan hozzájárultak azokhoz az egyébként is erősödő folyamatokhoz, melyek aztán idővel a magyar történelmi ellenvélemények elszigetelődését, illetve a nemzetközi tudományos és populáris köztudatból való kikopását eredményezték. Mindezzel azonban már egy olyan területre érkeztünk, mely túlmutat a német „völkisch” tudományosság magyarországi kapcsolatrendszerén.

SCIENCE IN THE SERVICE OF POLITICS.
SOME PROBLEMS ASSOCIATED WITH THE
HUNGARIAN NETWORK OF GERMAN
“VÖLKISCH” HISTOGRAPHY

On the basis of our review of the changing role of German historiography, as well as the roles it played during the Weimar and National Socialist eras, we may claim that following WWI, Germany took a new type of approach to how they looked at the Eastern-Central European region, one that broke from the 19th century historiographical traditions. The German Empire's territorial losses in the east and the collapse of the Austro-Hungarian Empire resulted in large swaths of German-inhabited land falling under foreign rule, the slow break-up of which foreshadowed a dangerous future. For the Germans the outcome of WWI could not be simply traced back to their political and military defeats only, but also to the eastern neighbors' academic activities. These national historiographies played a significant role in the 1918 struggle against imperial integration ideology, as well as considerably influencing where the new borders would be redrawn at the Paris peace conference. From the 1920's German researchers from various academic disciplines set a goal – in order to protect the Germans in Europe's eastern region – to forge an intellectual weapon that, through scientific means, would underpin Germany's revisionist pursuits. It was thus that the “Ostforschung” (Research of the East) and “Südostforschung” (Research of the South) became substantial supports for German foreign policy's envisioned border revisions.

Our study takes a look at the Hungarian connection of “völkisch” (Folkdom) historiography, which moved along the boundaries between academia and politics, documenting German political science's comprehensively applied tools and procedures against each and every state of the region. The 1930's-founded Munich-based Südost-Institut (Southeastern Institute), and its revered Hungary-descended employee, Fritz Valjavec's network, form the source. Based on our research we believe that said scholar, as well as the direction, institution and conception that backed him up, viewed Hungary (and the entire region) purely from a political science context. Therefore he never let emotion get the better of him in terms of actions taken and

how he handled his connections. Just as he did not view the highly polarized Hungarian historians / public figures along the internal fault lines as either agreeable or unsympathetic individuals. Rather he viewed them as disposable tools. Nor did he judge the academic conflicts among the southeastern European states based on the parties involved, but rather – consistently, making no exceptions – he represented German interests in the positions he took in the academic arguments among the nations, always taking whichever side Germany's interests dictated. Consequently, in certain questions, on the basis of the desired tactical deliberation of a given moment, he would weigh whether or not to support Hungary, surmising how he chose to speak up. In this regard, he moved along a consistent path, and the study provides ample examples of this consistency.

DIE WISSENSCHAFT IM DIENSTE DER POLITIK – EINIGE PROBLEME DES BEZIEHUNGSSYSTEMS DER DEUTSCHEN „VÖLKISCHEN” GESCHICHTSSCHREIBUNG IN UNGARN

Aufgrund der Untersuchungen der Vergangenheit der deutschen Geschichtswissenschaft bzw. der Veränderung ihrer Rolle in der Weimarer bzw. der nationalsozialistischen Ära kann man behaupten, dass man deutscherseits nach dem Ersten Weltkrieg mit einem grundlegend neuen Typ des Herangehens und einem Geist, der mit den Traditionen der Geschichtsschreibung des 19. Jahrhundert brach, damit begonnen hatte, den mittel-osteuropäischen Raum zu analysieren. Die im Osten erlittenen territorialen Verluste des Deutschen Reiches und der Zusammenbruch der Donaumonarchie unterwarfen große, von Deutschen bewohnte Blöcke der Herrschaft fremder Staaten, was die Gefahr ihrer langsamen Auflösung projizierte. Von deutscher Seite führte man den Ausgang des Ersten Weltkriegs nicht nur auf die politische und militärische Niederlage zurück, sondern mindestens in gleichem Maße auch auf die erfolgreiche wissenschaftliche Tätigkeit seitens der östlichen Nachbarn, deren nationale Geschichtswissenschaft in bedeutendem Maße ihren Anteil am Kampf gegen die Integrationsideologien der 1918 untergegangenen Imperien hatten und außerdem auch auf der Pariser Friedenskonferenz massiven Einfluss auf die Ziehung neuer Grenzen des Raumes ausübten. Von dieser Erkenntnis ausgehend setzten sich die unterschiedlichen Fachdisziplinen angehörenden deutschen Forscher bereits von den Zwanzigerjahren an zum Ziel, ein intellektuelles Waffenarsenal zu schmieden, um die Deutschen im östlichen Teil Europas zu schützen und die Revisionsbestrebungen des besiegten Deutschland mit „wissenschaftlichen Mitteln” zu untermauern. Auf diese Weise wurden die „Ostforschung” und die „Südostforschung” zur wesentlichen Stütze der deutschen Außenpolitik, die sich die Revision der östlichen Grenzen vorgenommen hatte.

Unser Aufsatz nimmt das ungarische Beziehungssystem der deutschen „völkischen” Geschichtsschreibung unter die Lupe, die sich auf einem Grenzgebiet zwischen Wissenschaft und Politik bewegte, und dokumentiert anhand von Beispielen aus

Ungarn das allgemeingültige und gegenüber einem jeden Staat des Raums eingesetzte Instrumentarium und die Verfahrensweise der deutschen wissenschaftspolitischen Zielstellungen. Die Quellenbasis dafür bilden das Anfang der Dreißigerjahre geschaffene Südost-Institut in München und das Verbindungsnetzwerk seines emblematischen Mitarbeiters mit ungarischen Wurzeln, Fritz Valjavec. Aufgrund unserer Untersuchungen sind wir der Ansicht, dass sowohl der genannte Wissenschaftler, als auch der Trend, das institutionelle System und die Konzeption dahinter Ungarn (und die gesamte Region) in einem rein wissenschaftspolitischen Kontext betrachteten. Daher leitete er seine Tätigkeit und sein Beziehungssystem nie emotional. Wie er auch in den Akteuren der entlang der internen Bruchlinien stark polarisierten ungarischen Historiker-Öffentlichkeit keine sympathischen oder eben unsympathischen Individuen, sondern nur verwendbare Instrumente sah, beurteilte er die wissenschaftlichen Konflikte zwischen den südosteuropäischen Staaten ebenfalls nicht aufgrund der Qualität seines Beziehungssystems mit den betroffenen Parteien, sondern versuchte – zweifelsohne mit Berechnung – diese Völker und ihre wissenschaftlichen Argumentationen im Dienste der deutschen Interessen gegeneinander auszuspielen, indem er sich wechselweise mit dem Standpunkt der einen oder der anderen Seite identifizierte. Folglich erwog er aufgrund der gerade erwünschten taktischen Überlegungen auch, ob er sich in gewissen Fragen gegen Ungarn oder gerade umgekehrt, Ungarn betreffend positiv äußern sollte. In dieser Hinsicht bewegte er sich auf einer konsequenten Linie, wofür die Studie reichliche Beispiele liefert.